

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem

28. számú művészet és művelődéstörténeti tudományok besorolású
doktori iskola

SZABÓ BALÁZS

FORMA ÉS JELENTÉS

Bartók hegedűszonátáiban

c. doktori értekezés tézisei

Témavezető: SOMFAI LÁSZLÓ

2015

I. A kutatás előzményei

Bartók az életpálya fontos fordulópontjaira eső hegedűszonátáinak elemzése bizonyos értelemben annak teljes ívét megrajzolja – a fiatalkori szonáták a zeneszerzőt ért hatások gyűjtőedényei, a kompozíciós tudás beérésének tanúi; a két nagy hegedű-zongoraszonátával és a Szólószonátával kapcsolatban pedig túlzás nélkül beszélhetünk az életmű alap gondolatait-tartalmait hordozó mesterdarabokról. Különlegességük, hogy a legnagyobb részben saját használatra szánt zongoraművekkel szemben – az 1903-as szonáta kivételével – Bartókkal személyes kapcsolatban álló hegedűsöknek íródtak, kiknek sajátos játéktílusát a zeneszerző kisebb-nagyobb mértékben figyelembe vette a vonósszólamok megfogalmazásában.

A Bartók-kutatás értelemszerűen nem azonos léptékben tárgyalta a három fiatal- és a három érett kori hegedűszonátát: míg a pozsonyi diákévek alatt készült két darab és a zeneakadémiai tanulóéveket lezáró 1903-as szonáta inkább összefoglaló jellegű dolgozatok, addig a két nagy hegedű-zongoraszonáta és a Szólószonáta szempontok sokaságát felvonultató önálló tanulmányok tárgya.

A Bartók életét és életművét a teljesség igényével tárgyaló munkák a fiatalkori szonátákat leszámítva hosszabb-rövidebb terjedelemben valamennyi darabbal foglalkoznak: mindenekelőtt Ujfalussy József (*Bartók Béla*, 1965), Tallián Tibor (*Bartók Béla*, 1981), Kroó György (*Bartók-kalauz*, 1975), a külföldi irodalomból Paul Griffiths (*The Master Musicians – Bartók*, 1984) és Halsey Stevens (*The Life and Music of Béla Bartók*, 1993) könyveit említhetjük itt. Teljes áttekintést ad a műcsoportról Laki Péter dolgozata is (*Violin works and the Viola Concerto*, 2001).

A diákkori szonáták és az 1903-as szonáta Denijs Dille (*Thematisches Verzeichnis der Jugendwerke Béla Bartóks 1890–1904*, 1974) és Günter Weiss-Aigner (*Die frühe Schaffensentwicklung Béla Bartóks im Lichte westlichen und östlichen Traditionen*, 1970) könyveiben nyertek rövid elemzést.

A két nagy hegedű-zongoraszonáta kutatásának mérföldkövei közé Seiber Mátyás (*Béla Bartók's Chamber Music*, 1949), Kárpáti János (*Bartók kamarazenéje*, 1976), Paul Wilson (*Violin Sonatas*, 1993) és Somfai László (*The Two Sonatas for Violin and Piano (1921–1922): Avantgarde Music à la Bartók*, 2008) dolgozatai számítanak. Sajátos filozófiai-esztétikai szempontokat érvényesítettek tárgyalásukban Theodor Wiesengrund-Adorno 1922-ben és 1925-ben megjelent cikkei (*Studia Musicologica*, 1981). Életrajzi háttérrel, Bartók és Arányi Jelly kapcsolatával az Arányi-nővérek életrajzírója, Joseph Macleod foglalkozott (*The*

Sisters d'Aranyi, 1969). Szymanowski zenéjének hatásáról Alistair Wightman publikált gondolatébresztő tanulmányt (*Szymanowski, Bartók and the Violin*, 1981); Bartók Szymanowski-recepcióját az 1. szonátára vonatkoztatva Malcolm Gillies tárgyalta tovább (*Stylistic Integrity and Influence in Bartók's Works: the Case of Szymanowski*, 1992) – észrevételeiket több mindenben revideálta Vikárius László könyvének (*Modell és inspiráció Bartók zenei gondolkodásában. A hatás jelenségének értelmezéséhez*, 1999) idevágó fejezete. A román népi hegedős játékmódok hatását a szonáták hegedűszólamaira Papp Márta vette górcső alá (*Bartók hegedűrapszódiai és a román népi hegedűs játékmód hatása Bartók műveire*, 1973).

Az 1. szonátával foglalkozó, viszonylag kisebb analitikus irodalomban Kovács Sándor tanulmánya a teljes darab elemzésével jelentkezett (*Bartók Béla: I. hegedű-zongora szonáta*, 1976). Somfai László részproblémákra koncentrálnak dolgozatai alapvető fontosságúak a finálé mélyreható, több szempontú értelmezésében (*Egy sajátos forma-struktúra az 1920-as évek Bartók kompozícióiban*, 1970/71; *Progressive Music Via Peasant Music? Revisiting the Sources of Bartók's Style and Compositional Process*, 2003) és a vázlatkutatásban (*Bartók vázlatok (II). Témafeljegyzések az 1. hegedű-zongoraszonátához*, 1985; „Written between the desk and the piano”: dating Béla Bartók's sketches, 2004).

A 2. hegedű-zongoraszonáta úgy a forma, mint a jelentés értelmezésében több fontos tanulmány tárgya. Vitathatatlan itt Somfai László vezető szerepe, aki több – egymást követő – dolgozatban-előadásban bontotta ki a darabról alkotott átfogó koncepcióját (*Egy sajátos forma-struktúra az 1920-as évek Bartók kompozícióiban*, 1970/71; *Bartók Béla: 2. hegedű-zongora szonáta*, 1977; *Einfall, Konzept, Komposition und Revision bei Béla Bartók*, 1993; *Bartók Béla kompozíciós módszere*, 1996/2000; *Egy mestermű rejtett üzenete*, 2006). Somfai mellett mások is megpróbálkoztak önálló, igényes értelmezéskísérletek bemutatásával, így Benjamin Suchoff (*Sonata No. 2 for Violin and Piano*, 2004) és Frigyesi Judit (*Bartók's Non-Classical Narrative: Sonata for Violin and Piano, No. 2 (1922)*, 2006).

A Szólószonátát szélesebb összefüggésben tárgyalta Brigitte Petrovitsch (*Studien zur Musik für Violine solo 1945–1970*, 1972). Alapos tanulmányokkal jelentkezett Malcolm Gillies (*Bartók's Sonata for Solo Violin: An Analysis*, 1981; *Final Chamber Works*, 1993), Yves Lenoir (*Contributions à l'étude de la Sonate pour Violon Solo de Béla Bartók (1944)*, 1981) és Georg Brunner (*Béla Bartók's „Sonata for Solo Violin”*, 1984). Több, addig nem ismert dokumentumot publikált Phillipp Coonce disszertációja (*The Genesis of the Bela Bartok Sonata for Solo Violin*, 1992). Dolgozatok koncentrálnak a mű egyes tételeire: a finálé negyedhangos verzióját elemezte Ove Nordwall (*The Original Version of Bartok's Sonata for*

Solo Violin, 1965) és Peter Petersen (*Bartóks Sonata für Violine solo. Ein Appell an die Hüter der Autographen*, 1981). A fúgatémát analizálta Malcolm Gillies (*Notation and Tonal Structure in Bartók's Later Works*, 1989). Speciális hegedűtechnikai elemeket vizsgált Günter Weiss-Aigner (*Der Spätstil Bartóks in seiner Violinmusik – Studia Musicologia*, 1981). A magyar Bartók-kutatás Kroó György mellett Kovács János rövid ismertetőjével (*Bartók Béla: Hegedű szólószonáta*, 1974) és Wilhelm András fontos, a mű két kiadását összevető tanulmányával (*Közelebb az eredetihez. Bartók Szólószonátája új kiadásban*, 1995) járult hozzá az irodalom bővüléséhez.

A szonáták keletkezéstörténetének és recepciójának feldolgozását több dokumentumgyűjtemény segíti, mindenekelőtt a Bartók-kutatás két alapköve, ifj. Bartók Béla két rendkívüli precizitással összeállított könyve (*Apám életének krónikája*, 1981; *Bartók Béla műhelyében*, 1982). Fontos információkat tartalmaznak a Demény János és ifj. Bartók Béla szerkesztette levelezéskötetek (*Bartók Béla levelei*, 1976; *Bartók Béla családi levelei*, 1981), a Malcolm Gillies (*Bartók remembered*, 1990) és Bónis Ferenc (*Így láttuk Bartókot. Ötvennégy emlékezés*, 1995) által összeállított visszaemlékezések és a Wilhelm András által szerkesztett interjúkötet (*Beszélgetések Bartókkal. Interjúk, nyilatkozatok 1911–1945*, 2000). Az 1903-as szonáta és a két nagy hegedű-zongoraszonáta interpretációtörténetére nézve számos dokumentumot közölt Demény János Bartók pályáját követő összeállítása a *Zenatudományi tanulmányok* II., III., VII. és X. kötetében. A hegedű-zongoraszonáták recepciójával foglalkozó dolgozatok között Malcolm Gillies Bartók angliai kapcsolatairól írott, számos kritika-részletet publikáló könyve érdemel mindenekelőtt említést (*Bartók in Britain: A Guided Tour*, 1989). Az amerikai előadások, valamint a Szólószonáta premierjének sajtóvisszhangját Tallián Tibor mutatta be (*Bartók fogadtatása Amerikában 1940–1945*, 1988).

II. A kutatás módszere

Doktori értekezésem tárgyának kiválasztásához az indítást témavezetőmtől, Somfai Lászlótól kaptam, aki Bartók Hegedűversenyéről szóló diplomadolgozatom konzulenseként hívta fel figyelmemet a témára. A Bartók hegedűzenéjével való további intenzív foglalkozásra az is sarkallt, hogy hegedű kamaraművész és hegedűtanári diplomával is rendelkezvén a Bartók-hegedűművek játéktechnikai vonatkozásai, valamint autentikus előadásuk problémái mindig is igen érdekeltek. Mivel diplomamunkám elkészítése során alkalmam nyílt az

irodalom felmérésére, s némi tapasztalatot szerezhettem a különböző források használatában, értekezésem tervét nem előzmények nélkül alakítottam ki.

Dolgozatomban a teljesség igényével fordultam Bartók hegedűszonátái felé: a hat műről komplex képet kívántam adni, keletkezéstörténetük, forráshelyzetük bemutatásával, végül elemzésükkel. Természetesen más-más feladatot jelentett az egységesnek választott keret kitöltése, hiszen a fiataalkori darabok feltárása a kezdőlépések megtétele után lényegében leállt, az 1903-as szonáta feldolgozottsága sem volt teljes körű, s a két nagy szonáta és a Szólószonáta esetében is felfedezhetők voltak hiányosságok.

Az egyes fejezeteken belül így más-máshova kerültek a hangsúlyok: a két diákkori szonáta elemzése részletező, külön figyelemmel a bennük kimutatható hatások feldolgozására. Keletkezésük alig rekonstruálható körülményeit is igyekeztem a lehetőségekhez képest korrektül bemutatni. (Forráshelyzetük egyszerűsége nem igényelt különösebb tárgyalást.) Az 1903-as szonáta és a három nagy szonáta esetében a fejezetek belső arányai már kiegyenlítődték, hiszen valamennyi részterület alapos feldolgozásához elegendő anyagot kínáltak a források.

Munkám során a Bartók-kutatás a témára vonatkozó valamennyi eredményét igyekeztem megismerni és hasznosítani: a keletkezéstörténetek kidolgozásában az elérhető összes dokumentumot átnéztem, a forrásláncok összeállításában a készülő Bartók-összkiadás újra tüzetesen átvizsgált forrásanyagára támaszkodtam.

Az elemzések elkészítéséhez számos indíttatást nyertem doktori szigorlatom főtémájának (*Zenei analízis a 20. században*) kidolgozása során, miközben áttekintettem a legfontosabb elemzési irányzatokat: a Bartók-kutatásban ismert módszerek közül végül többet is alkalmaztam értekezésemben. Az analízisek alapja hagyományos formai elemzés, melyet a narratív irányzatokhoz közelítő értelmezéskísérletek egészítenek ki, emellett a darabok az életművel és az elődök-kortársak zenéjével mutatott összefüggéseinek vizsgálata is fontos volt számomra. Munkámban nagy hangsúlyt kaptak a Bartók-kutatás „magyar iskolájának” kitüntetett módszerei is, mindenekelőtt a Somfai László nevével fémjelzett vázlatkutatásé.

III. A kutatás eredményei

Doktori értekezésem legfontosabb eredményei között tartom számon, hogy a kutatásban eddig csak nagyobb összefüggésekben kezelt két diákkori szonáta dolgozatomban részletes elemzést kapott: Bartók zeneszerzői technikájának fejlődése, Beethoven és a romantika nagymestereinek hatása e művekben (konkrét párhuzamok felmutatásával) az eddigieknél plasztikusabban domborodhatott ki. Az 1903-as szonáta esetében az eddig szintén hiányzó részletes formai analízis elkészítésén túl a vázlatkutatás segítségével a mű létrejöttének fontos állomásaira is rámutattam; a mű keletkezéstörténetét és recepcióját is az eddigieknél jóval bővebben tárgyaltam.

A nagy hegedű-zongoraszonáták keletkezéstörténetében egyfelől az Universal kiadóval folytatott levelezés a kutatásba való beemelése, másfelől a recepció első szakaszának rendszerezett végigkövetése jelentkezik új elemként. Valamennyi elérhető forrás alapos áttekintése után állítottam össze a stemma jegyzetelt leírását. A forráskutatás eredményei természetesen megjelennek az elemzésekben is, melyek néhány új értelmezéskísérlettel is jelentkeznek: az 1. szonáta esetében a finálé összetett szerkezetét próbáltam újszerűen magyarázni; a 2. szonáta értelmezésében Kodály Triószerenádjában találtam – a figyelmet érdemlő formai összefüggéseken túl – új, az Arányi Jelly-kapcsolatot továbbgondoló párhuzamra.

A Szólószonátáról szóló irodalomban sokat tárgyalt problémák tárgyalása mellett (Bach-kapcsolat; a finálé fél- és negyedhangos verzióinak értékelése stb.) az eddigieknél nagyobb súlyt fektettem a tételek sajátos intonációinak, a mű a kortárs hegedűirodalommal és az életművel kimutatható kapcsolatainak értelmezésére. A keletkezéstörténet és a recepció kidolgozása mellett a forráshelyzet bemutatásában külön foglalkoztam Menuhin és R. Kolisch jegyzetelt játszópéldányainak, illetve a Menuhin által előkészített elsőkiadás és Bartók Péter kiadásának szövegkritikai összevetésére.

A hegedűszonáták vizsgálata nem nélkülözhetette a kutatás egyéb területekre való kiterjesztését sem: Bartók és a hegedűszonáta-műfaj kapcsolatát számos dokumentum bevonásával dolgoztam fel, többek között a zeneszerző kottatárának felmérésével, Demény János (*Zeitgenössische Musik in Bartóks Konzertrepertoire*, 1977) és Lampert Vera (*Zeitgenössische Musik in Bartóks Notensammlung*, 1977) tanulmányaira támaszkodva. Értekezésem novumként tartalmazza Bartók hegedűs hangversenyeinek a műsorokra, közreműködőkre és helyszínekre vonatkozó statisztikáit.

Végül négy lemezfelvétel elemzését is belefoglaltam értekezésembe: a 2. szonáta legendás Bartók-Szigeti interpretációját és Menuhin három Szólószonáta-bejátszását vizsgálva a kottaszöveg és a megszólaltatás összefüggéseit tárgyaltam, a hiteles Bartók-interpretáció ideálját követve. Utóbbi mű esetében néhány olyan részletre is megpróbáltam rámutatni, melyek – noha kottában nem rögzítettek – valószínűsíthetően mégis integráns alkotórészei a szövegnek. E két rövid fejezet Bartók hegedűzenéjének interpretációtörténetéhez kívánt analitikus eredményekkel hozzájárulni.

IV. A doktorjelölt az értekezés témájához kapcsolódó tudományos közleményei

„Forma és dramaturgia Bartók Szólószonátájának zárótételében” In: *Magyar Zene* XLI/3 (2003. augusztus), 313–326.

„Bartók és Kodály. A 2. szonáta és a Triószerenád kapcsolatáról” In: *Magyar Zene* XLVI/2 (2008. május), 183–196.

„»És Szigeti másképp játszik...« Bartók 2. hegedű-zongoraszonátájának 1940-es lemezfelvételéről” In: *Magyar Zene* 50/2 (2012. május), 210–216.

„Bartók Béla: Szólószonáta hegedűre BB 124 – Yehudi Menuhin első kiadásának és három lemezfelvételének tanulságai” In: *Zenatudományi dolgozatok 2011 – In memoriam Dobszay László*, Kiss Gábor szerk. (Budapest: MTA BTK Zenatudományi Intézet, 2012), 271–290.

„Bartók 1. hegedű-zongoraszonátájának fináléjáról” In: *Magyar Zene* 51/3 (2013. augusztus), 316–322.